

СВІДОК

спогоди про
голод 3-го
року

Павло Макогон

Павло Макогон
ПАВЛО МАКОГОН

С В І Д О К

**СПОГАДИ ПРО
ГОЛОД 33-го РОКУ**

diasporiana.org.ua

ANABASIS MAGAZINE

ТОРОНТО, 1983

Відгуки на книгу просимо надсилати на адресу:

**ПАВЛО МАКОГОН
215 Leslie Street
Toronto, Ont. M4M 3C8, Canada**

**Мистецьке оформлення обкладинки —
ВІРА МОРОЗ**

ВСІ ПРАВА ЗАСТЕРЕЖЕНІ

Літопис льодового походу

Льодовий похід — під цією назвою увійшов в українську історію рейд збройної групи 1921 року, що закінчився кривавим героїзмом Базару. Для нашої історії останніх десятиліть образ льодового походу може служити символом. Боротьба українства за місце під сонцем — це похід серед снігів. Тому серія видавництва «АНАБАЗИС», що її починаємо спогадами Павла Макогона, називається «Літопис льодового походу». Мета її — відтворити історію України останніх десятиліть в описі тих, хто пережив події.

Чекаємо на нові матеріали.

ПАВЛО МАКОГОН

ПЕРЕДМОВА

Павло Макогон, громадянин Канади, написав спогад про те, як він в Україні, у 1932-1933 роках, будучи 14-літнім юнаком, переживав голод. Цей запис наче щоденник — наче сповідь про все, що він переживав і бачив. На його очах, як він написав, з голоду померли три молодші брати і сестра — малі діти. Павло покинув батьківську хату і пішов шукати щось їсти, щоб не вмерти з голоду. Тоді, коли в сільських хатах і на дорогах лежали мертві люди, Павло, з хлібиною в торбі, спішився до батьківської хати, у якій застав уже непритомну, але ще живу, матір. Він врятував її від смерти.

Дуже, дуже мало було таких синів і дочок, яким пощастило врятувати своїх матерів від смерти. Мільйони матерів і батьків дивилися на своїх опухлих дітей — бачили, як вони вмирали..., а потім самі опухлі ставали непритомними і також умирали...

Тих, що ще були живі й могли ходити, влада заставляла збирати мертвих, звозити і, наче тварин, скидати в збірні ями й закопувати.

Так комуністична партія — московські виконавці науки Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна — будували «соціалістичне щасливе життя», працюючим людям в Україні. Теперішні комуністичні імператори продовжують виконувати науку своїх «пророків» методами модерних винаходів — психіатріями і досмертним рабським життям у каторжних таборах.

Павло Макогон бажає, щоб цей його запис — свідчення було відоме всім, хто ще не знає народобивчої диктатури комунізму, що нині загрожує всім тим народам, що у всіх державах живуть вільним демократичним життям. Також бажає, щоб це свідчення було донесене до уваги тим дослідникам, що вивчають народобивчі дії в Советському Союзі.

УКРАЇНСЬКА ТРАГЕДІЯ ПІД ЦИФРОЮ 33

Знов затрубили в іржаву трубу Великого Голоду — на цей раз почує світ...

Повторити двічі ту саму хитрість вдається не завжди. Тоді, у 30-ті роки, це вдалося.

Чутки про голод в Україні все більше просочувалися на Захід. «Чікаго Геральд» помістила матеріал на цю тему із страхотливими фотографіями. Український голод ставав темою. Вільям Стоунман, тодішній московський кореспондент «Дейлі Нюс» з Чікаго, отримав завдання поїхати в Україну і побачити все власними очима. Але Кремль розумів добре, яку загрозу для режиму таїть в собі ця подорож. Стоунман ніколи не потрапив в Україну, — замість нього був запрошений Волтер Дюранті, кореспондент «Нью-Йорк Таймс». Його возили по Україні; потім він напише, що не бачив нічого особливого. Звичайно, він нічого не бачив; перед його приїздом з вулиць міста вимітали не лише трупи, але й безпритульних дітей, «вуркаганів» та інший цікавий для фотооб'єктиву матеріал. Так найбільша трагедія 30-х років була схована від очей світу.

Це чисто московський талант: так возити чужинця по країні, аби він побачив лише те, що хоче влада. Колись, за часів Катерини II, возили по імперії французьких гостей. «Потьомкінські хутори» — це не просто фраза. На берегах Дніпра за наказом Потьомкіна дійсно ставили декорації, де були намальовані села. Людей не малювали; їх просто переганяли з місця на місце — туди, де якраз плив корабель з іноземними гостями. В листах до Вольтера Катерина II писала, що селяни в її царстві їдять кожний день курку, а з деякого часу то вже віддають перевагу індикам... Курка на столі була реальністю: її переносили поза городами з хати до хати — саме до тієї, куди мали зайти іноземні гості.

Невідомо, що їв у Москві Волтер Дюранті — курей чи

індиків; невідомо також, яким способом вдягли йому на очі московські окуляри — це покищо секрет, схований у московських архівах. Тепер, після 50-ти років, Москві, як видно, уже не вдасться повторити старий маневр і замовчати найбільшу трагедію 30-х років. Досить сказати, що в цьому напрямі вдарила така потужна артилерія, як відомий американський журналіст Джозеф Олсоп. У своїй новій книзі «Пам'ятка на сторіччя» він пише, що голод 33-го року в Україні був «страшною правдою», схованою від Заходу. Тема голоду 1933 року, як і тема енкаведистських злочинів у Винниці, все частіше звучить на сторінках західної преси. Англійський історик Конквест пише на замовлення Українського наукового інституту в Гарварді книгу про Великий Голод.

Але...

Над темою українського голоду вже з'явилися хмари. Найбільша небезпека — це спроби трактувати голод 33-го року як явище «соціальне», не зв'язане з національною проблемою. Проф. Конквест уже мав першу сутичку з Українцями в Гарварді, коли заявив, що хоче писати історію «всесоюзного» голоду. Він був нібито спричинений бажанням влади зламати опір селян, які не хотіли йти до колгоспу. Ця версія активно підтримується тепер багатьма протиукраїнськими силами, зокрема московською еміграцією. Це — спроба заховати національну причину голоду в Україні.

На жаль, багато українських авторів дали себе збаламути цією «соціальністю», і теж вважають, що голод 33-го року був зорганізований через спротив українського селянства «колективізації». Але спротив був і в Московії — проте голоду там не було. Цікава річ: у сусідніх з Україною російських областях не було нічого подібного на український голод. Очевидець (проф. Воскобійник з Кенектикат в Америці) каже, що коли вони з батьком втекли з Полтавщини, рятуючись від голоду, на російську етнографічну територію, то ціни на муку бу ли там в десять разів (!) менші, ніж в Україні. Від голоду терпіли виключно не-російські території СРСР: Україна (з Кубанню), Дон (та його частина, де Українці складають більшість), Казахстан, Узбекистан, Середня Волга (переважно українське населення). Проф. Константин Кононенко у своїй праці «Україна і Росія» пише:

«Глибоко помиляється той, хто розглядає створений в Україні 1932-1933 року голод як репресію, взиту для переборення спротиву українського селянства колективізації. Думати так — це абсолютно не розуміти тодішнього становища в Україні. Опухле, конаюче з голоду селянство менш за все спроможне було стати до будь-

якого спротиву. Єдиним змістом людського мислення ставала думка про шматок їжі... Та й про який спротив може бути мова, коли... ще в 1931 році 65,3% усіх селянських господарств було вже колективізовано. Було б дивно думати, що увесь жах голоду був вчинений для того, щоб збільшити ту цифру на 4% і довести її до 69%, як це сталося в голодному році. Ні, голод був не поліційним заходом, а змістом економічної політики Москви у відношенні до України, не відплатою чи карою, а прямою ціллю...» (Константин С. Кононенко. «Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917-1960». Мюнхен, 1965, стор. 276).

Блискача аргументація, яка показує, що не проблема «колективізації» була причиною голоду. Але далі автор робить дивний висновок:

«Накидаючи Україні колективізацію, Москва знайшла в тій колективізації іншу розв'язку проблеми аграрного перенаселення: не господарське улаштування селянства (як була спроба при НЕП'у), а винищення тої його частини, що була «зайвою» (...) Отже, винищення «зайвого» селянства ставало прямим шляхом до підвищення «товаровості» хліба, до збільшення колоніального зиску» (там же, стор. 277).

Дуже яскравий (і дуже сумний) приклад збаламученості навіть наших найкращих голів. Довголітнє «соціальне» виховання вимило з них звичку думати **національно**. Знищити мільони «зайвих» селян? Ідея фантастична й смішна. Чи хоч одна людина була зайвою тоді в Світах? У 30-ті роки СРСР потребував мільони й мільони людей, щоб заселити нескінченні сибіри, напакувати «робочою силою» копальні та «стройки» в далеких, холодних краях. Мабуть, жодна держава не відчувала такого голоду робочих рук, як СРСР у 30-ті роки. І це зрозуміло: совітська імперія мала густоту населення 8 людей на кв. кілометр — в десятки разів меншу, ніж Європа. Навіть пізніше, в 40-і роки, вояка УПА воліли не вбити, а завезти у копальню на Воркуті — бо ж хтось мусив добувати вугілля. Свідомо знищувати в таких умовах мільони людей з економічних причин — це було б божевільням. І якщо Москва все ж запланувала таке знищення, то з причини іншої: **національної**, хоч це й заважало її економічним плянам. Але інтереси **національні** завжди переважають інтереси **економічні**. Так було — так буде.

Перед московською імперською конструкцією виросла в кінці 20-х років грізна небезпека. Ні, то не була британська фльота, найбільша у світі, чи німецька армія, що вже почала відроджуватись. Грізна хмара, що виросла на західному

небокраї, звалась **українізація**. Розбурхана революцією стихія українського відродження знайшла форму для вияву і в совітських умовах. За 20-ті роки позиції українства значно зміцнились. Москва зрозуміла: якщо цей процес потриває ще десятиріччя — міста України будуть зукраїнізовані; від російської духової домінації в Україні нічого не залишиться. У 20-ті роки стала ясною особлива роль села в процесі українізації. Виявилось, що село — це не лише консерватор національних традицій (як було досі), але й могутній каталізатор (прискорювач) українізації в місті. Найталановитіші автори й діячі 20-х років прийшли з села — це була могутня, 50-мільйонна база українізації. З неї пливла густа, насичена українством кров і наливалась в жили українських структур, що день за днем формувались у місті. Мускулатура цих структур росла на очах.

Потужна, 50-мільйонна ріка українізації пливла з села до міста, і вже видно було, що ця свіжа, буйна сила задавить московську домішку. Імперія мала один вихід: розрідити ці мільйони, зменшити їх популярність. Знекровити, переполовинити українське село — це означало відрізати приплив крові до процесу українізації. Згідно із споконвічною імперською тактикою «поділяй і владарюй» єдиний організм села комуністична влада розділила на три «кляси»: т. зв. бідняків, середняків і куркулів, щоб нацькувати одних на других. Сталін, головний більшовицький теоретик з національного питання, добре розумів роль села. Він писав, що основою всякого національного руху є село, — без нього такий рух неможливий. Відродження різних європейських націй (Чехи, Мадяри, Флямандці, Латвійці, Естонці) показало, що в період національного пробудження село заливає місто, і відбувається процес його націоналізації. Доки це була далека теорія — Москва не турбувалась. Але у 20-ті роки на очах танув московський елемент в українському місті. Це вже була не теорія, а смертельна загроза імперії; без України імперія знову стає Московським князівством (ханством?), як у 16-му сторіччі.

Московський плян мав дві фази: 1) переполовинивши українське село, спинити процес українізації; 2) далі — виморену голодом Україну заселити московським елементом. В разі успіху цього пляну Україні стали б меншістю на власній землі, і українське питання перестало б існувати. Московська імперія мала давню практику в цьому аспекті. Після здобуття Казані, татарської столиці, все чоловіче населення знищили. Після здобуття Батурина знищили всіх — і чоловіків, і жінок. З Новгороду вивезли всю аристократію до Москви, а з Москви привезли нову. Так задушили цей народ; тепер мало хто й знає, що Новгород був окремим народом, лише пізніше зрусифікованим.

Так само шляхом репресій і переселень популяцію донських козаків звели до того, що вона є меншістю на Дону.

Та ж доля готувалась для України. Але Україна виявилась надто твердим горіхом для московських зубів. Правда, перша фаза пляну вдалась: українізацію припинили. Але зробити з Українців меншість на власній землі нікому ніколи не вдалося: ні Татарам, які часом виводили з України по 200 тисяч людей, ані Москалям, які умертвили в 1932-33 році від 5 до 10 (за різними підрахунками) Українців. Російський письменник Чехов, описуючи степову Україну, дає цікавий образ: земля така чорна й родюча, що «якби встромити в неї дишла, то виросте цілий віз». Дійсно, біологічна сила українського етносу — дуже велика. Вона завжди відновлювала нашу популяцію після татарських, гітлерівських чи сталінських спустошень.

Є один аспект 33-го року, досі мало зачеплений: голод в містах. Вважається чомусь, що міста у 33-му році не потерпіли. Проте спомини Ж. Фесенко-Ковальської («АНАБАЗИС», ч. 10 за 1982 р.) проливають нове світло на це питання. Автор спогадів свідчить, що в місті Галячі люди мерли на вулицях, як і в навколишніх селах. Отже, влада берегла від голодної смерті міста Донбасу, Харків або Одесу, наповнені зрусифікованим, імперським елементом. Бо саме цей елемент мав залити (і зрусифікувати) вимерлий від голоду український простір. Коли ж ідеться про такі традиційно-українські міста, як Галляч, то згідно з пляном вони теж прирікались на голодомор, бо мали українське населення і були в тій самій мірі, як і навколишні села, носієм українського духу й української традиції.

Що нам потрібно тепер найбільше — це фактів і свідчень, з яких світ переконається, що метою голоду 33-го року була не «колективізація», а **русифікація** України.

Спогади Павла Макогона, написані широ й безпретензійно, є чудовим доказом цього. О ні, він ніде не теоретизує й не «філософує». Він дає самі лише факти — але саме це вдесятеро посилює переконливість його розповіді. 15-річний хлопець не був і не міг бути, звичайно, на таємних нарадах у Кремлі, де обговорювались **правдиві** причини трагедії 33-го року в Україні. Після таких нарад на Україну посилались інструкції, де геноцид був прикритий «клясовим» підходом — «колективізацією». І той голодранець-«активіст», що приходив до хати Макогонів забирати останню їжу, теж не знав нічого про **національну** причину голоду. Він просто душив «куркуля», не розуміючи, що коли сьогодні знищать українського «куркуля», то завтра знищать і його — українського комуніста (приклад Скрипника чи Хвильового — дуже промовистий). Собака у сибірському таборі

нічого не знає про людину, за якою женеться — його просто нацьковують.

Але інтуїцією 15-річний український селянин чув, що причина дій влади криється не в економіці. Українських селян прирекли на смерть за те, що «вони почували любов до своєї української мови і до своїх звичаїв, оце і вся провина нашого Українця», каже він на сторінці 21. «Колективізація» була метою, а засобом. З горища скидають у сіни останні рештки кукурудзи і вивозять. Для чого? Чи була ця жменька потрібна для совітської закордонної торгівлі? З печей забирали готовий хліб — чи ці хлібини продавали за кордон? У колгоспі масово здихали коні. Значить, ця політика підривала колгосп, а не будувала його. У 33-му році вмерло більше колгоспників, ніж неколгоспників, бо більшість селян були уже в колгоспі. Справа не в тому, як хто ставився до колгоспу. Головне було — сховати трохи збіжжя. Інакше приходила смерть — і до колгоспника, і до не-колгоспника. Ціле село Троїцьке стало пустою у 33-му році, як свідчить автор. То це ж підривало можливості колгоспу, а не будувало їх! Виходить, влада сама гальмувала «колективізацію»...

Дуже переконливою є сцена жнив у кінці спогадів. Колгоспники на жнивях — як скелети. Худі, виснажені люди, що ледве рухаються. Значить, саме колгоспників і морили голодом! Ні, «соціальної» льогіки тут не було... Тим більше коли згадати, що і в таких містах, як Гадяч, люди мерли на вулицях. У місті ж ніхто не думав заводити «колективізацію». Отже, нищили не «клясового», а національного ворога.

Москва хотіла вбити те, що було хребтом України. Проте хребет цей мав уже тисячолітню практику витримувати чужий тиск...

... Тоді, у 30-ті роки, мала вибухнути бомба на сторінках західних газет. Але вибуху не сталось: Москва вчасно викрутила детонатор. Проте виявилось, що в корпусі сховано ще один — для вибуху сповільненої дії. Тепер механізм відстукує останні секунди; а сила вибуху залежить уже в значній мірі від українських зусиль у вільному світі.

Ці мої спогади про трагедію голоду 1933 року я присвячую всім моїм рідним, а також і всім моїм односельцям, які на моїх очах вмирали від голодної смерті, яку спеціально організувала Москва для того, щоб зломити опір українського народу, який не хотів прийняти советську владу. Тож нехай буде вічна й незабутня пам'ять всім моїм рідним і всім землякам на віки вічні. Тим, що спричинили той голод, нехай буде на віки вічні ганьба і сором. А наші українські історики повинні записати цю трагедію українського народу великими літерами в історію.

Дніпропетровська область, Петропавлівський район, село Троїцьке, яке на той час нараховувало приблизно три тисячі дворів, а населення дванадцять тисяч. І коли шалів голод, то приблизно вимерло з голоду двадцять дев'ять відсотків, а десять відсотків було «розкулачено», і люди повтікали хто тільки міг, щоб врятуватись від голодної смерті, абож від висилки на Сибір.

Походження роду Макогонів. Із розмов з нашим дідусем Іваном Омеляновичем, мені відомо, що ми були вихідці з козачих куренів. Це було тоді, коли Москва зруйнувала Запорізьку Січ. В той час наші прадіди роз'їхались по всій Україні, шукаючи собі місця для постійного поселення. Отже, зупинились вони якраз у селі Троїцькому. Мій дідусь мав велику родину — сім синів і дві дочки, і так поступово дідусь почав добре господарювати, був фізично здоровий, мав пару коней і возив хуру від багатих людей. Діти росли, та дещо вже помагали в господарстві. І так жилося вже добре, але недовго довелося дідусеві користатись та тішитись своїм господарством, яке так тяжко і чесно заробляв. На той час він мав пару коней, пару волів, увесь відповідний інвентар, три корови та багато молодняка і різної птиці, а також мав хату, клуню, хліви. Все своє господарством він дуже чепурно тримав, але недовго, бо в 1917 році надійшла революція, яка охопила усю Україну, а тим самим зруйнувала дідусеве господарство, бож переходили всякі військові загоны, як от махновці, денікінці та інші, і кожний з них брав, що хотів, бо ж війна. Таким чином майже зруйнували дідусеве господарство.

В 1916 році мій тато одружився, а потім його забрали на війну, а також і інших дідусевих синів. А коли мій тато повернувся додому, то вже не було над чим господарювати, бо все позабирали. На той час три сини були вже жонаті.

Час проходив, і в 1918 р. народився я, якого назвали Павлом. Родина стала збільшуватись, і тому жити всім разом було вже неможливо. Дідусь почав відділяти своїх синів: два сини відійшли на Лозівський хутір, а мій тато залишився у своєму селі. На той тяжкий час дідусь не мав чим, так як це потрібно, відділити синів, а тому їм довелося дуже тяжко починати господарювати. Закінчилась революція, надійшов час НЕПу*, який дав

* НЕП — «Нова економічна політика» — період з 1921 по 1928 рік (приблизно), коли кремлівська влада допускала приватне господарство.

широку можливість розгорнути всебічне життя. Коли почала закріплятися влада «трудящих», то нашого дідуса визначили за «класом», як заможного середняка. Мій тато вже мав коня і корову, а також деякий господарський інвентар, але сам обробляти свою землю не міг; тоді вони спряглись зі своїм добрим приятелем і сусідом, І. П. Луганським. Отже, коли Ленін запровадив нову економічну політику, яка дала широку можливість селянам і взагалі Україні скоро розбудувати своє життя, на той час я мав чотирнадцять років, і добре пригадую, як мій тато та інші селяни радісно господарювали, бо ж нікому не приходило на думку, що це є тимчасовий обман, розрахований на те, щоб відбудувати зруйноване революцією господарство, а потім приступити до свого жахливого плану побудови колгоспної системи, яка незадовго прийшла. Пригадую, як було гарно, коли приходили свята, Великдень або Різдво. Тоді всі люди радісно приготувались до свят, а ми, малі, бігали веселі до церкви, билися вербичкою і казали, що це не я б'ю, а верба б'є. Особливо розцвітало наше село і люди, коли приходив Великдень. В нашій селі на той час було аж чотири церкви, бо ж село було велике. Все це я пригадую, і то було найкраще моє життя, але тому щастю і радощам прийшов страшний кінець.

В 1928 році совітська влада по всій Україні почала реалізувати свої плани. На початку почали добровільно організовувати так звані «СОЗ»^{*}. Селяни на початку не знали, що воно таке, той «СОЗ». Деякі селяни почали зводити своїх коней, волів, і все своє господарство до одної громади, яка називалася бригадою. Так утворилося декілька бригад. Ці добровільні селяни, які погодились іти в «СОЗ», переважно по стану були бідняки. На скору руку організували все те, що потрібно, і так закипіла робота, а всі інші селяни, які трішки далі бачили, до чого воно той «СОЗ» доведе, із сумом придивлялись на ту нову систему й роботу.

Пригадую, як до нас приходили татові приятелі і все щось сумно говорили. Зібрали лише один урожай, і то ще добре не скінчили, як одного дня сталось щось неймовірне й несподіване для тих, що організували той «СОЗ». Все село просто збунтувалося, бо ж всі ті, що пішли в «СОЗ» добровільно, несподівано (особливо жінки) швидким темпом почали всі розбирати все своє майно — коней, волів — і вести додому. На початку правління «СОЗу» розгубилося і просто не знало, що робити; лише

* СОЗ — Спілка обробітку землі.

дивились на те несподіване видовище. Але селяни робили своє діло. І так за один день не стало «СОЗу». Але потім правління протверезилось і покликали з району міліцію, яка почала розмотувати клубок. Але не так то було легко його розмотати, бо не могли ніяк натрапити на слід, хто ж то почав такий саботаж. Щось я не пригадую, щоб знайшли винних, але однак міліція заарештувала чотирьох селян і повезла до району, а потім прислали двох з району уповноважених, які день і ніч викликали селян до штабу та все допитували, хто є у вашому селі зривщиками?

Після такої ситуації в селі стало сумно, а наші мудріші селяни потихеньку почали своє майно продавати, чи так залишати, і тихенько, невідомо куди, втікати. Влада, очевидно, зорієнтувалася, в чім справа, і потім приступила на повну пару організувати вже колгоспи. З місцевого активу створили групи, які активно розпочали свою роботу. На початку знову знайшлися такі, що почали записуватись у колгосп, але процес колективізації проходив дуже повільно, активісти день і ніч викликали людей і переконували їх, що то буде за рай. Але селяни уперто не хотіли йти до колгоспу, і ніхто не слухав їхньої пропаганди. Правління знову переконалось, що так воно скоро не піде, і тому придумали юдину стратегію. Розподілили селян на три класи: куркулі, середняки і бідняки, а також на підсилення своєї праці зробили ще й «підкуркульників». Ось на такому ґрунті і розпочалась вже тотальна і безглузда колективізація. Очевидно, що така тактика владі дала деякий успіх, бо все ж таки найшлися такі, які почали сіяти ворожнечу поміж селянами, мовляв, що ти, Іване, не пишешся до колгоспу, що, слухаєш отих куркулів? Машина пішла працювати; спочатку мучили кулаків та середняків, а коли вони й далі не хотіли йти до колгоспу, тоді влада розпочала жажливі методи: почала накладати сильні податки, а коли селяни не могли їх виконувати, тоді влада ті родини описувала, і вже сам актив забирав їхнє майно, а селян цілими родинами вивозили десь далеко, на Сибір. Було багато і таких, що лишали родини і самі тікали; переважно тікали на Донбас.

І так закінчився процес із кулаками й середняками, але було багато і з бідної класи, що теж не хотіли йти до колгоспу. До такої категорії належав і мій тато, бо ж коли дідусь відділяв, то не мав чого дати, щоб мій тато скоро міг стати добрим господарем.

Нова економічна система не потривала довго, тому мій тато та й інші селяни залишились бідняками, але вони теж ніяк не хотіли колгоспу. Особливо мій тато був дуже впертий і не хотів й слухати того, що нові господарі казали. Тоді влада виготувала спеціальні залізні довгі пруті, де на кінцях було зроблено так, як

мішечок. Це для того, що коли той щуп запхне активіст у солому, або десь у стіну, і коли витягне назад, то в тім капшучку буде пшениця, якщо вона там є захована. І таким способом актив ходив до всіх тих, хто їх не слухав, і тими щупами все в хатах і на подвір'ї перекидали; а коли нічого не находили, то тоді брутально кричали: Де ти заховав свій хліб? Ти краще признавайся, бо ти совіцьку владу не обдуриш!

І так у нашому любому селі дуже довго продовжувалося таке страхіття. Що влада не робила, але багато селян не хотіли коритись такій владі. Тільки коли місцева влада не могла впоратись так, як давали згори накази, тоді приїжджали спеціальні уповноважені з району. І то вже були не свої, а Росіяни. То вони наш актив перечистили, декого заарештували, а декого просто нагнали. І тоді вже робота знову пішла швидше, але селяни таки й далі не здавались. Коли селяни не хотіли підписувати заяви до колгоспу, тоді актив робив все, що найгірше, аби заставити підписати заяву. Такі сумні дні і ночі продовжувались аж до 1930 року. Таким чином, актив майже зруйнував наше село, а також зліквідував куркулів і середняків, бо багато родин просто повтікали завчасно, а багато вивезли на Сибір. Залишилась робота ще з тими бідняками, на яких надіялись, що з ними не буде багато клопоту, але і тут активісти помилилися, бо чимало знайшлося бідних селян, які до останнього подиху не здавались. До таких бідняків належав і мій тато.

Почали викликати тата до штабу, і там на початку вели з ним дружню розмову, а коли актив переконався, що з Макогоном Микитою добром ні до чого не домовилися, тоді вони почали тата тероризувати: накидали на голову кожуха, а потім попід боки кололи швайкою, і при тому питали: Що, тепер підпишеш заяву, чи ні? А коли і це не помагало, то вони знову накидали кожуха, але цим разом не швайкою кололи, а сипали табаку в ніс, і глузували, і питали: Підпишеш чи ні? Тато їм відповідав, що ніколи не підпише. Після твердої постави тата активісти переконалися, що нічого не вийде.

Але по селі і далі продовжувалась «викачка» хліба, а ті селяни, що пішли до колгоспу, почали працювати. Одного сумного дня прийшов до нас наш місцевий видатний активіст; це був Іван Заєць. Він був татових років. Почалась дуже прихильна розмова, але батько знав, що все скінчиться погано. Так воно і сталось. На закінчення тієї розмови Іван Заєць почав: «Микита Іванович, я ніколи не сподівався, що мені доведеться приходити спеціально до тебе, і з тобою на таку тему говорити. Що з тобою сталося?» Тато відповідає: «Зі мною нічого не сталося, і я не розумію, про що ти говориш». Заєць: «Що. Ти не розумієш, про що я говорю? Так, так, тепер ми будемо говорити так, що ти все

будеш розуміти. Справа є проста: ти походиш із бідної кляси, походження пролетарського. І це ж якраз і прийшла наша влада, робітників і селян, принесла нам визволення від капіталістів, а ти чомусь став проти воєї рідної влади. Хіба ти послухав отих наших кулаків? То ж вони тобі зовсім не по дорозі». На таку розмову тато Зайцеві відповів: «Нічого зі мною не сталось, і ніяких я кулаків не слухаю, бо я живу своїм розумом. І ніякої противної роботи я проти нашої влади не веду, але я просто хочу сам для себе господарювати, приватним способом, а це ж нашій конституції не перечить, бо ж там кажеться, що колгоспи будувати за добровільним способом. Оце і все!» Після такої відповіді І. Заєць дуже повервонів.

Під час тої розмови ми всі, дітлашня, сиділи на печі і дуже уважно слухали ту розмову. Можливо, мої менші брати тої розмови й не розуміли, але я все виразно розумів, і тут переказую слово за словом. На той час наша родина була такого складу: тато, мама, мамина мама, чотири брати і одна сестра. Після такої татової відповіді Заєць відразу різко змінився і подав татові листу, щоб тато її підписав. Заєць сказав: ти ж знаєш, що Бога немає, бо то є опіум для народу. Так наша управа постановила, щоб поламати Церкву і побудувати театр. Так оце на тут підпиши. Тато знову відповів: «Я Церкви не будував і ламати її не буду, і я тобі не казав, що немає Бога, так що підписувати я не буду!». Заєць почервонів, потім побліднів, і знову почав батька переконувати, але вже трохи іншим тоном. Та я вже того майже не слухав. Тоді Заєць, не сказавши батькові нічого, відразу підійшов до печі і каже: «Ану ти, Павло, підпиши і не слухай, що твій батько ото каже». Але батько гостро на це zareгував і сказав: «Заєць, ти того робить не смієш, щоб діти підписувались, бо вони не є повнолітні». Заєць почервонів і сердито сказав: «Ну, тепер ти будеш сам на себе гніватись, бо наша влада знає, що з такими мудрими робити». На цьому І. Заєць залишив нашу хату. А ми всі лишилися приголомшені, бо в хаті було сумно, і всім нам дуже хотілося плакати, бо ж ми вже знали, що далі нас чекає. Після того, як І. Заєць пішов від нас, тата знову почали викликати до штабу і далі переконувати про вступ до колгоспу, але тато був і надалі непохитний.

Після того одного трагічного дня прийшли до нас активісти, щоб все описати і забрати, як у підричника совітської влади. До хати прийшов наш активіст Т. Британ і на підсилення справи приїхав з району уповноважений Клочков. Це був Росіянин. Вони спитали тата: Де є твій хліб? Тато сказав, що хліба немає зайвого, лише є трохи для дітей. Після цього Британ поліз на горище, а Клочков стояв у сінях. Він був убраний в напіввійськову уніформу. І так почалась трагікомедія. Я стояв у сінях, а

Т. Британ на горищі. Переточував полову, шукав там пшениці, і взагалі перешукував кожний куточок, а Клочков час від часу до Британа щось говорив. Я стояв і дивився на ту трагікомедію. Потім Т. Британ почав кидати з горища в сіни качани ті, що висіли на бантинах для насіння. Коли я це побачив, то далі не міг спокійно стояти, бо ті качани вже були останнім харчем для нас, і тоді я ті качани почав кидати назад, а Т. Британ вниз; і так між нами зав'язалась боротьба. Уповноважений Клочков стояв і дивився на ту картину, а потім сказав: «Что ти делаєш, мальчик?» Я відповів, що я хочу жити, тому кидаю качани назад. Тоді Клочков щось Британу сказав і Британ зліз із горища; вони вийшли і пішли, а те все, що вони переписали забрав віз і повіз на загальний двір.

Після того в нашій хаті не залишилось нічого їсти. Надходила зима, а в селі й далі проходила жаклива справа. Село щодали робилось пусткою, бо ж частину селян «розкулачили» і вивезли на Сибір, а частина покидала все і тікала ночами, щоб не потрапити на Сибір. А решта селян під примусом таки пішла в колгосп. Актив повибирав по всіх хатах хліб. Підходило страхіття, що день то все не було що їсти. Починався вже голод. Надходила зима. В нашій хаті стало сумно, бо ми всі вже були голодні. Тато пробував на всякі лади шукати можливостей, щоб знайти щось їсти, але те шукання майже нічого не давало. Я теж мотався де тільки міг, шукаючи їсти. Почали люди пухнути. За коротких час голодні люди повиїдали в селі всіх собак, котів, їжаків, всяких птахів. Я сам приносив їжаків, спіймав чужого собаку, і все те ми варили й їли.

Потім на загальних дворах у колгоспі від голоду почали й коні здихати. Всі люди, і я в тім числі, кинулись до дохлої конини, але влада не хотіла, щоб селяни їли ту конину, і копала ями. Те здохле м'ясо обливала карбовкою і кидала в ті ями, щоб не дати людям. Але люди того не боялися, а прядали в яму і ножами кожен собі різав те м'ясо, і ніхто не боявся, що воно перелите карбовкою, бо голодній людині не було ніякого страху.

Надійшла люта зима, почався тотальний голод. Люди почали вмирати з голоду. Ми всі уже були опухлі; найперша в нашій хаті померла з голоду мамина мама, а всі ще ледве рухались. По селі прокотилась чутка, що у п'ятій бригаді одна жінка поїла своїх двох дітей, але ту чутку скоро затушували. А потім приїхала міліція з району і так ту справу закрили, так що я точно і не знаю, як то скінчилось. Але голод охопив усе село, почали масово вмирати люди. Правління посилало сильніших чоловіків на цвинтар, де вони копали масові ями, а визначені вози їздили від хати до хати, забирали мертвих людей і везли на цвинтар. І всіх без труп вкидали в одну яму, а коли вона вже була повна — тоді копали другу...

Багато людей пробувало виходити із села, щоб десь знайти щось їсти, але там же і вмирили, бо у них вже не було сили йти далі. В селі стало сумно.

Я ще трохи рухався, тому ходив і бачив те все, що трапилось. Коли надходив вечір або ніч, то вже нікого по селі не можна було побачити. Панувала голодова мертвеча і страшно було ходити у своєму рідному селі, бо ж не було вже навіть голосу ані собачого, ані котячого, ані людського. Я те все бачив, і все те страхіття в собі передумував. Я з того робив собі висновок, що мої дні теж пораховані. Але нашу родину деякий час рятувало від смерті те, що наш тато зумів заховати хліба від тих, що щупали, і тому ми мали можливість прожити трішечки довше від інших.

Але прийшов суминий і трагічний час і для нашої родини й хати. На моїх очах умирили мої брати з голоду; голоду, штучно зробленого Москвою, щоб зломити український народ і загнати його голодовою смертю в колгосп. На жаль, Москві це вдалось довершити. Це небувале в історії злочинство, щоб свідомо мордувати голодовою смертю чесних людей лише за те, що вони любили і хотіли чесно працювати на власному шматочку землі, бути незалежними. А до того вони почували любов до своєї української мови і до своїх звичаїв. Оце і вся провина нашого Українця. Хто це розуміє і нарешті правдиво оцінить, отой деспотизм і захланний московський шовінізм, який прагнув і прагне (і то брутально!) поневолити не тільки Європу, а й цілий світ? Хто це збагне і врятує від такої загрози цілий світ? На це питання чесні люди світу покищо не мають відповіді, а загроза щодня надходить.

Пробачте, дорогі мої читачі, що я ніби трохи відійшов від теми, але це воно тільки може здаватись, що від теми; а по суті то є якраз та сама тема. Тільки я хотів її трохи ширше описати для кращого розуміння того страшного лиха, якого, на жаль, не бачать. І це не бачать ті, які мають спасти світ. То ж просніться, добрі люди, бо ось-ось скоро буде вам всім велике горе!

В нашій хаті було страшне видовище, бо перший мій любий братчик умирав з голоду, Іван, якого я любив і з ним частенько ми мали наше сперечання. Але ми дуже були дружні. А потім умер на моїх очах мій рідний братік Василь. Цей хлопчина був дуже і дуже цікавий. Він був щупленький, гарний на вроду, але був трішечки муренький. Тому ми дражнили його коп'ячим яйцем. І ось умирає він на моїх очах з голоду: а він же дитина, нічого не винний перед отою безбожною владою, яка чомусь прийшла на нашу українську землю робити свої порядки.

А далі умирає з голоду третій мій братік, на моїх очах — Толик. Цей був кремезної будови, блондин. Був мовчазний, але

твердого характеру. А слідом за ним умирає, знову ж на моїх очах, одинока моя сестричка, Марія. Вмирали вони не в один день, але всіх їх клали на ту ж саму бричку і везли на цвинтар, і всіх їх, та й інших селян, кидали в одну яму. І так кожний день...

В нашій хаті після померлих зробилась страшна пустака й неймовірно страшне смертельне враження. Я лишився одинокою дитиною в хаті. Мама і тато так само вже були дуже слабими, і їхній вигляд показував, що вони вже зовсім безпорадні в дальшому рятуванні нашої родини.

Проминув ще один тиждень після того, як померли мої братіки й сестричка. Я зробився зовсім не той, що був. Смерть і ховання моїх братів... Я був просто переляканий, і моя свідомість мені все підказувала, що я мушу щось робити, бо ж і я вмру з голоду. Отже, я виробив собі плян, щоб спастися від голоду: я мушу покинути село і йти просто у світ рятувати своє життя. Я мав на увазі, що в Макіївці є мамин брат, він же був моїм хрещеним батьком, а також і другий брат Тимофій. Десь там вони жили, і то непогано у всякім разі, бо на той час вони там голоду не мали.

У мене виробилась остаточна думка, що я мушу іти туди, бо єдина надія там на спасіння від голодової смерти, якої я так боявся, що не знав, куди подітись, коли я дивився, як умирали люди на моїх очах. Я наперед знав, що мої батьки мене не пустять з дому у далеку дорогу, але я мав інший плян. Тому я вирішив їм нічого не казати, бо знав, що вони мене не пустять. Але я вже бачив і свою смерть... Якщо я за тиждень не піду, значить я вмру з голоду, так як померли мої улюблені брати й сестра.

Отож я тихенько приготувався в дорогу. Перш за все я мав іти на Лозівський хутір, бо там жили два татових брати. Одної сумної ночі я майже цілу ніч не спав, бо мав іти у невідомий світ, — одної ночі я десь на зорі встав дуже тихенько і обережно, щоб не розбудити батьків, вийшов з хати. Надворі було темно і тихо-тихо. І раптом, не знаю як і чому, мене охопив такий неймовірний страх, що я просто розгубився. Але моя свідомість мені підказувала: ні, ти тут не лишайся! Іди туди, куди ти собі надумав. Я сказав: Господи, ти один все знаєш, що зі мною діється в цю хвилину. Поможі мені врятуватись від страшного голоду!.. І я відчув в собі певність, що мушу йти по своєму пляні.

Надворі було ще темно, але я тихенько залишив із страхом хату і пішов степом. Віддаль від села до хутора була десять кілометрів. Я ніби намагався іти швидше, але ноги мої переступали дуже помало, та й сили ж я не мав, бо мої ноги вже були трохи опухлими. Але я йшов далі, і так десь на обідню пору я нарешті дістався до хутора. Спочатку я зайшов до дядька Романа. На той час дядька не було вдома, а вся родина була. Всі

вони були вимучені і голодні, а тому ніхто з них не був моєю появою втішений. Я їм розказав, що діється в нашому селі. Потім вони дали щось нам усім разом поїсти, якоїсь трав'яної страви. Від них я перейшов до дядька Миколи. Там було те ж саме: всі були сумні. Тітка дала пообідати, і так перейшла ніч. Я майже не спав, бо все обдумував, що і як мені робити далі. Рано всі повставали, поснідали і я їм сказав, що я буду йти далі, хоч не сказав свого пляну. Вони й не допитувались, куди я піду.

Дорога моя була далека, але йдучи від села до села і від хутора до хутора, я надвечір прийшов на станцію Межову. По станції зрідка вешталась люди, потяга не було, і якось теж було сумно. Тоді я почав розпитувати, як далеко є Макіївка від Межової, і коли прийде потяг. Мені станційний робітник сказав, що за півгодини прийде потяг, який має маршрут на Макіївку, а це те, що мені й потрібно.

Але потяг то потяг, а я не маю грошей на квиток. То як же їхати? Я вирішив їхати «зайцем», бо ж і так немає іншого виходу. Почувся сигнал потяга, якого я перший раз у житті побачив. Це мене трохи аж налякало. Потяг зупинився; люди почали виходити і заходити у вагони. Я теж приспішив і зайшов у вагон, але сідати на лавку не міг, бо ж не мав квитка, а тому заліз під нари і ліг там тихенько. Скоро потяг рушив. Я лежав тихо і був ніби радий і настрашений, бо ж не мав ніякого уявлення, як далеко є та Макіївка, і чи цей потяг привезе мене туди, а до того я ще чомусь дуже боявся, щоб не проминути Макіївку. Тому, коли потяг робив коротенькі зупинки на полустанках, я тоді просто губився, не знаючи, де це я вже є, і через те я необачно на одному полустанку виліз. Поки я там роздивлявся та розпитував про дальшу дорогу до Макіївки, то мій потяг рушив, а я залишився знову прибитий горем. Тепер я мусів чекати, поки прийде другий потяг. Я вибився з сили, бо майже нічого не їв. Прийшов потяг; цим разом я вже не поліз під нари, але поліз за залізну грубку, яка стояла в кутку, там я прищулився і сидів тихо. Потяг вже цокотів, і тут трапилось мені несподіване нещастя: кондуктор перевірів у пасажирів квитки, і коли він проходив повз ту нещасну грубку, раптом зупинився. Я вже здогадався чому і завмер.

Кондуктор відразу побачив мене і сказав: ти чому туди поліз? Я нічого не відповідав, бо що ж я міг сказати? Я сидів і тремтів від страху. Кондуктор довго не думав і сказав: Ану скоро вилазь сюди! Я мовчав і не вилазив. Кондуктор сердито повторив іще два рази: «вилазь, кажу я тобі!» — але я не ворушився. Тоді він зі злости несподівано схопив з мене мій дуже убогий капелюшок і викинув у вікно. Я не зумів як слід опанувати ту ситуацію і скоро виліз, щоб не загубити капелюшка, але потяг ішов якраз під ухил і нешвидко. А це вже було надворі темно, і

тому я просто навмання вискочив із потяга і довго-довго котився, а потім зупинився і відразу відчув на колінах і на боках болі, бо ж котився по камінцях; я подер руки і ноги до крові.

Я встав і почав шукати свій капелюшок, але не так легко було знайти його, бо ж поки я вистрибнув з потяга, то потяг чимало проїхав, так що мені довелося довгенько його шукати. Але все ж таки я його знайшов, хоч був до краю змучений, голодний і ще й до крові подряпаний.

Мені щось підказувало, щоб я не звертав ні на що уваги, а все прямував туди, куди я виробив свій плян ще вдома. До наступного полустанку треба було йти пішки більше, як два кілометри. З великим трудом я прийшов на той полустанок, але там було тихо, і не було потягів. Була ніч. Я пішов на станцію, де було мало людей, і перекуняв там до ранку. А вранці прийшов потяг, і я знову заліз під нари. І так цим разом приїхали ми на станцію Ясинувату. Це була дуже велика вузлова станція, і цей потяг далі не йшов. Коли я виплутався з-поміж вагонів і йшов по дорозі у напрямку базару, де мене місцеві люди скерували, назустріч мені появився якийсь хлопець. Він був видно старший від мене, але був майже голий: не було на ньому сорочки. Але він тримав у руці шматок сірого хліба.

Коли ми почали розмову, то він насамперед спитав мене, чи я не маю якоїсь сорочки; він віддасть мені за неї той шматок хліба. Я мав на собі дві сорочки і мав жакетик, ніби як сорочка. Я погодився віддати йому той жакетик, а він мені дав хліб. Коли він натягнув той жакетик, то виявилось, що він трохи був замалий на нього, але він і тим був задоволений, а я був радий хлібом. І так ми почали з ним ближчу розмову. На моє запитання, звідки він є, він сказав, що *он там* (показав рукою) недалеко велике село Голодаївка. «Там усі мої рідні померли з голоду, і майже все село вимерло, а хто був сильніший, то втікав до міста. Так оце і я тут прийшов». Тоді я запитав: «А де ж ти взяв хліба?» Він відповів: «Якщо ти хочеш, то я і тебе научу». Я безмежно зрадів, бо вже побачив, що я маю друга по недолі. І тоді ми пішли таки далі на базар. Я розказав йому про свої пляни, а він сказав, що знає добре Макіївку, і що вже там був, та обіцяв поїхати туди зі мною. Тимчасом ми вже були на базарі.

Тоді мій колега каже мені: «Оце будемо йти понад рядами, де стоять продавці, і що я буду робити, то й ти роби». Ми ходили по базарі, він попереду, а я за ним. Коли він бачив щось їстівне на прилавках, то зручно хапав і скоро зникав між людьми. Ми так обійшли весь базар. Але скільки разів я пробував робити те, що він, то в мене нічого не виходило, тому що мене брав страх і моє сумління не дозволяло щось таке робити. Але він дечого там нахапав, ми сіли, добре пообідали, а потім він погодився поїхати до Макіївки. Коли ми прийшли на станцію, то вже стояв товарний

потяг до Макіївки. До неї було недалеко, може яких 20 кілометрів. Ми сіли на п'ятак і за дві години вже були в Макіївці. Мій колега все там знав, і ми відразу пішли на базар «Уніон». Настала ніч, і ми пішли спати у ті вагони, які стояли загнані на довший час у кінці. Так ми там спали, а потім приходили до базару, трішки вмивалися, і тоді йшли на базар на наші «заробітки». Перший раз йдемо ми між рядами, і відразу мій колега щось хапає і тікає. Але тут сталася страшна трагедія, якої він не передбачив. Він ухопив хліб і кинувся тікати. Але та продавщиця мала добрих двох синів, які завжди охороняли матір, коли вона щось продавала на базарі. І коли мій колега тікав, то ті два сини погналися за ним. То були хлопці спритні, голоду не знали; вони його наздогнали і почали дуже його бити. Коли вони його залишили, я підійшов до нього. Він лежав сильно побитий і нічого не говорив. Тим часом я побіг шукати води, щоб обмити кров і дати йому напитись, але коли я повернувся назад, то мого приятеля вже там не було, і так я більше його не бачив.

Після такої ситуації я опинився знову у непевному положенні, бо ж голод далі панував наді мною. Я знову мусив думати сам, як жити завтра і післязавтра. Голод і далі шалів по селах. Всі ті, хто мав ще трохи сили, тікали до міст; тому це все було видно для тих, що жили в містах. На другий день після того, як не стало мого приятеля, я почав приспособлятися, щоб сам собі міг роздобути їсти, а в цьому вихід був лише один: щоб не вмерти з голоду, треба було йти на всякі хитрощі, але якраз це і було для мене тяжким гріхом. Я ніяк не міг себе переконати, що мушу хапати щось з рук невинних людей, щоб спасти своє життя. Ось і була в цьому для мене тяжка проблема. Але я все ж таки бачив, що я мушу йти на цей прикрий крок. І я на те пішов. Минали суворі дні, і я мучився над тим, як мені почати робити те, що мене вчив мій приятель: а це значить, що я мушу хапати, красти і т.д., щоб з голоду не вмерти.

Але мені не довелося довго блукати по тому базарі і хапати з рук людей все те, що можна їсти. Я провів один тиждень, і трохи привик до тієї роботи, але несподівано зустрів на базарі своїх односельців, які мене впізнали і забрали до себе. Правда, вони теж не були ситі, але знали мого тата, бо були сусідами мого дідуся. Я їм усе розказав, що діється в нашому селі. Вони мене прийняли дуже тепло, нагодували, переодягли. Це були люди взагалі добрі, В. Жердів і дружина Сашка. Потім обговорили, як мені далі бути. Вони знали мого дядька Архипа, і приблизно знали, де він жив на той час. За Макіївкою два-три кілометри була грудська шахта, він там і жив. Так що я вже збирався йти відшукати дядька Архипа. Там же на тій Собачовці жило багато наших людей, які повтікали із села. Дядько Василь і тітка Сашка показали мені ще декілька родин, а це були Василь Микас, Сергій

Макогон, які мене прийняли теж дуже тепло. Так я пережив там один тиждень, а потім вони розказали, як треба йти до грудської шахти, і випровадили на дорогу. Я був їм безмежно вдячний тоді і тепер, за їхню теплоту до мене, змученого.

Одного гарного ранку я пішов шукати дядька Архипа. По дорозі я зайшов іще на базар «Уніон», щоб роздобути дещо їсти, але воно все не так було, як хотілося, і тому я залишився на пару днів іще блукати по базарі. Я знову дещо роздобув їсти, а це значить я мусив у когось хапати те, що люди продавали, а спати знову ходив у товарні вагони, бо це вже для мене не було новиною.

Одного гарного соняшного дня я вирішив йти шукати дядька Архипа. Раненько я встав, пішов до «хванталу»^{*} тришки обмився і з радістю і смутком пішов тією дорогою, що мені розказали мої добрі односельці. Ішов я швидко, не почував себе змученим, хоч і не був дуже ситим. Грудська шахта була за два кілометри від «Уніон»-базару. Якось я незчувся, як уже побачив комини пекарні, а це там мав працювати мій дядько Архип. Пекарня була обгороджена високим тиним, через який не можна було бачити, що там є всередині двору.

По дорозі я зустрів одну жінку, у якої я запитав: «Тітко, чи ви часом не знаєте, де живе Карпенко Архип?» Тітка дуже радо мені пояснила, що в оцім обгородженім дворі живе Архип: «Йди отам кругом, а там є ворота, і йди у двір. А там уже тобі скажуть точніше.» Після цього моїй радості не було кінця, бо я ніколи не сподівався, що мені так легко пощастить знайти дядька Архипа. Коли я підходив до воріт, то назустріч мені ішла якась жінка і несла на коромислі два відра води. Коли ми наблизились, то я відразу упізнав, що то була тітка Настя, дружина дядька Архипа. Вона мене теж упізнала, бо вони ще до нас приїздили, тому їй не трудно було упізнатись.

Але тітка якось не дуже тепло мене зустріла і сказала: «Ну, Павлік, ходім до хати». Так ми зайшли до хати. Я скоро глянув кругом. Видно було по всьому, що жили вони непогано. Дядька Архипа не було вдома. Він працював візником: возив директора пекарні. В хаті було чисто, вони мали дві спальні, кухню й їдальню, а також гарний коридор. Я сидів і все оглядав, а тітка щось там робила своє, про мене ніби забула. Таке пасивне ставлення мене відразу насторожило. Потім час від часу вона дещо питала, і я їй про все розказував, що там діялось у нас вдома. Але вона і цим не дуже переймалась.

Головне, і це мене дуже здивувало, що вона не запитала мене, чи може я голодний, та й був я брудний, треба було

* Фонтан — водограй.

помитись. Але так вона не зробила. Ми так просиділи, поки прийшов дядько з роботи. Аж тоді вона сказала: Архип, у нас є гість, Павлік. Дядько Архип зустрів мене більш-менш зворушливо, з сльозами на очах. Посідали ми вечеряти. Я вже досить зголоднів, і вечеря була нормальна — зупа з м'ясом, свіжий сірий хліб, у всякім разі там голоду не було видно. Але та порція, яку дала мені тітка, зовсім для мене була неvistарчальна, щоб наїстись, бо хоч я й не був уже дуже голодний, але однаково я був іще далеко до нормального, після недоїдання. Після того, як я все поїв, я відчув іще більший голод, але ніхто мене не спитав, чи я наївся. А додати було чим!

Під час нашого обіду я про все їм розказав. Пожурились ми тим горем, і на тому все, ніхто з них не поцікавився ближче тим горем, щоб може чим допомогти, бо ж там є рідна сестра дядька, а моя мама. А допомогти було чим, я сам те бачив. Після того я відчув, що тут я довго не буду. Так воно скоро і сталося.

Дядько Архип ходив на роботу, а тітка робила свої справи, і коли ми рано снідали, то знову я їв аж тоді, коли приходив дядько з праці. Так проминув тиждень. Я почав почувати себе слабо. Те, що я там їв, мене тільки дратувало. Спав я в коридорі поміж мішками з вугіллям, купатись тітка й не питала, одержу перемінити теж не питала, а було чим, бо я сам бачив, що шафи були набиті одягом. Щодалі тітка була до мене менш привітна, а я все те бачив і був завжди сумним. Одного разу вона спитала: «Павлік, а пачему ти такой невесьолий?» Я подивився на неї і сказав: «А від чого ж я буду веселитись, як мої всі брати вимерли з голоду, і не знаю як там є з батьками. Та й мені, кажу, нічого скитатись по чужих кутках. Тоді вона каже: да зачем ти так говориш? — Тому, що то є так. І хіба вас, кажу, така трагедія турбує? Тоді вона: О, Павлік, тепер я віжу, що ти і на нас є гневной. Більше я нічого не сказав, і так на тому наша розмова закінчилась. Після того вона стала тиснути на дядька, щоб мене там не було, але на початку дядько не погоджувався, і тому вночі вони дуже за мене сварились, а я все через стіну чув. Пізніше я побачив, що тітка взяла верх і дядько мною зовсім не став цікавитись. Після такої ситуації я почав думати про те, як найскоріше дістатись до другого дядька Тимохи, який жив на станції Софіно-Бродська. Дядько Тимоха мене теж знав. І так я вже був майже голодним. Одного нещасливого чи щасливого дня я побачив у дворі, біля будинку директора пекарні бак для сміття. Я там побачив сиру, але добре картоплю. Я її відразу почав вибирати і ховати до кишені, бо я вже мав практику, що з нею робити, а то ж неабиякий продукт. Я стояв собі і вибирав картоплю, і раптом почув голос: Павлік, а що ти там робиш? Я з переляку глянув, а на веранді будинку директора стоїть його дружина, яку я час від часу бачив. Вона теж знала про те, що я є

племінник дядька Архипа. Я від тих її слів перелякався і сказав: Та я ось вибираю картоплю, — і повісив голову. Тоді вона запитала: Хіба ти голодний? — Так, тіточко, я голодний... А вона: А хіба тобі тітка Настя не дає їсти? Я нічого не сказав і гірко залився слізьми. Тоді вона скоро пішла до хати і винесла добрий кусок хліба й сала і сказала такою гарною українською мовою: На оце тобі, а картоплю оту викинь. А як прийде дядько Архип з праці, то я з ними поговорю. Я все це збагнув і перелякався, бо ж уже знав, що тоді заспіває мені тітка Настя. Але разом з тим я подумав: що ж мені робити? Я й так тут надалі місця не маю.

На другий день посідали ми вечеряти, і я вже бачу, що тітка й дядько злі на мене. Але я вже до того все положення своє передумав і склав плян, що я маю далі робити. Я сказав директорші, що я голодний. То була правда. Я на них нічого поганого не казав. Тому якось я почував за столом себе певним і сильним у своїй правоті перед ними.

Тітка почала: Слухай, Архип, чи знаєш, що Павлік наговорів на нас женє директора? Дядько зблід і до мене: Ти що тут наробив? Я не злякався і відразу кажу: Я нічого на вас поганого не сказав, але я сказав, що я голодний, і це правда, бо я є голодний. Навіть, кажу, у мене вже ноги починають наливатись, тому я завтра від вас відходжу, бо у вас немає душі не тільки до мене, а й до рідної сестри, яка може там уже доходить від голоду, а завтра я їду від вас.

Після такої відповіді вони повісили голови, а я встав і вийшов надвір. На другий день я встав і десь о десятій годині почав збиратися у дорогу. Але тітка за мною увесь час слідувала, а потім підійшла до мене і так гарно каже: А куди ето ти, Павлік, собіраєшся? Я подумав: казати їй правду чи ні? Але сказав правду. Вона і тут була холодна і сказала: Я напишу пісьмо Тимохвєю, і ти оодаш. Я сказав, що я не можу того робити, тому що я не маю квитка і буду їхати зайцем. І коли я туди доїду, я не знаю, так що не візьму я того листа. Але вона навіть не запитала, чи я маю гроші на квиток, і чи я знаю, як їхати. Тому я теж поставився офіційно. Так я покинув їх, але дядько мене і не бачив, бо був на праці.

Був гарний день. Коли я швиденько прийшов на станцію, то якраз стояв товарний потяг, і змажчик перевіряв колеса. Коли я спитав його, куди цей потяг їде, він сказав, що за п'ять хвилин буде відправлятись на станцію Софіна-Бродська. Це ж якраз мені того і треба! Я швиденько вибрав відповідний вагон, і поки я влаштовувався, то потяг рушив. І так я їду до дядька Тимохи. Це було п'ятнадцять кілометрів, і ми дуже скоро були на станції, і мені все пройшло добре. Я встав і йду собі по хіднику, щоб когось спитати за дядька, бо ж тітка Настя навіть не дала мені точної адреси їхньої.

На станції був рух, і при першій зустрічі з якимось чоловіком я спитав: Чи ви тутешній? Він сказав: «Так». «Чи ви не знаєте, де живе Карпенко Тимоха?» «Знаю, — каже, — іди он туди, а там є базар, і там щось продає Тимоха». Я просто сам собі не вірю, що так скоро і легко мені щастить. Підходжу до базару, а це був маленький станційний базар, і відразу бачу, що стоїть дядько Тимоха, бо ж я їх знав раніше. Я обережно підійшов і кажу: «Чи я можу купити у вас сочевиці», — бо він її продавав. Дядько подивився на мене і оторопів, і каже: «О, це ти, Павлик!» А я крізь сльози: «Так, це я.» Дядько скоро зорієнтувався і каже: «Я тут мушу іще трохи побути, а ти, Павлик, іди отою вулицею, і отам стоїть наша хата, і дома є тітка Сімка, а я теж скоро прийду». Так я скоренько пішов і дуже скоро потрапив так, як казав дядько Тимоха. Тітка Сімка щось у хаті робила, і коли я відкрив двері, то вона спочатку не впізнала, але потім впізнала і схопила мене в обійми, і ми гірко плакали разом. Потім тітка відразу метнулась, приготувала мені воду покупатись, і поки дядько прийшов додому, я вже був покупаний і переодягнутий в іншу одіж. Я відразу це відчув і подумав: Це не тітка Настя і дядько Архип. Прийшов дядько Тимоха, і ми посідали вечеряти. При тому я почав докладно про все їм розказувати: проте, що сталось у нашому селі, і як мене прийняли дядько Архип і тітка Настя. При тій розмові ми всі гірко-гірко плакали, бо ж коли я розказав, що з голоду умерла бабуся (а це ж була рідна мама дядька Тимохи), і що померли всі мої брати і сестри, і півсела вимерло, то в хаті стояла страшна тишина, як це буває не похоронних відправах.

Після нашої розмови вияснилось, що дядько Тимоха на той час жив дуже бідно і навіть терпіли теж від недоїдання, але він був спритний і рятував ту ситуацію. На той час дядько Тимоха мав корову. Мене призначили пастухом. Кожного ранку я гнав корову пасти навколо міста, а ввечері приганяв корову додому. Дядько і тітка до мене відносились дуже чесно, все ділили разом, хоч і вони мали велику проблему з голодом. Але те горе ми ділили разом.

Проходив час. Настигала наша сільська косовиця. Проходили весняні і літні дні. Я день-у-день пас корову. Але одного дня дядько сказав, що ми мусимо продати корову, бо не витримаємо голоду. Проходили дні, дядько все ставав сумніший, як нормально. Одного разу я пригнав корову ввечері, заганяю її і приходжу до хати. І коли я відчинив двері, то в той момент я перед собою побачив свого батька. Страшна історія, яка виявилась пізніше...

Як я сказав на початку, що коли я задумав лишати хату і спасатись, то я про це батькам не сказав. Мій тато дістався до дядька Тимохи, щоб рятувати решту життя, і так вони сиділи й говорили, і мій тато їм розказав, що всі, крім нього і мами, вже

померли з голоду, але Павло ми не знаємо куди подівся, і по цей час нам нічого невідомо. Ми з Марфою вирішили, що пропав невідомо де і як. Таку розмову слухали, але татові не признавались, що Павло є тут. І коли я відчинив двері, то батько просто був переляканий і сам собі не міг повірити, що це перед ним Павло. Ця наша зустріч була радісна і трагічна, але час ішов і нам треба було скоро думати і рішати, бо батько, їдучи сюди, залишив дома одну матір, яка вже була пухла. Треба негайно щось робити, щоб матері допомогти. Швиденько ми всі зорганізували різних харчів: крупи, цукор, квасоля, горох, трохи хліба. Все це разом назбиралась добра торба на той час першоякісних харчів. Коли все було готове, тоді стало питання: а хто ж їх повезе до матері? Знову порадились, і це припало на мою долю. Всі сказали: вези ти, Павле. Я знав, що відмовлятися не можна, але я знав і те, що довести до матері такі харчі у той страшний голодний час було дуже тяжко, а то й небезпечно. Але довго роздумувати не доводилось, бо мати лишилась голодною.

Дали мені грошей на квиток і випровадили в дорогу, а батько лишився з тим, що він щось іще роздобуде або знайде роботу. Я, маючи вже трохи практики, не купив квитка. Прийшов потяг, і я знову заліз поміж нарами, і так поїхав, а їхати треба було до станції Межова, а від Межової треба йти пішки тридцять кілометрів до нашого села. Доїхав я щасливо; їхав цілу ніч, а на ранок був уже в Межовій. Я вийшов на станцію, подивився кругом, чи не було десь воза, який їхав би до села, так як це було ще за добрих часів. Але такої нагоди не було, і я вийшов на дорогу, перехрестився й швидко пішов, але з великим страхом, бо ж на такій довгій дорозі можна було сподіватись всього найгіршого, тому що голод і далі шалів, а люди скрізь ходили і шукали їсти. Я це мав на увазі.

Але Богові дякувати, на протязі цілої дороги я не зустрічав нігде живої людини. Навколо мене шелестіла густа пшениця та жито, а я йшов і думав страшну думу про маму: чи застану її ще живою? В той же час в моїй пам'яті пролітали вже померлі мої брати й сестрички, і це ще більше мене лякало, але я йшов і не зупинявся їсти, щоб швидше дійти додому. Надходив уже вечір, і на обрії я побачив село. Коли я побачив, що сонце ще височенько, а село вже близько, тоді я трохи притишив хід, а потім сів трохи відпочити, бо боявся завидно заходити в село. І так я сидів і несподівано трохи задрімав, а потім злякано встав і знову пішов.

Надворі вже почало темніти. Коли я доходив до села, то в селі не було чути жодного шуму і крику. Я доходив до нашого цвинтаря, який був якраз близько тієї дороги. І тут знову мене опанував страх, бо ж тут, на цім цвинтарі при моїх очах повкидали в одну яму моїх рідних мертвих. Від страху мої ноги

почали підламуватись, і коли я старався йти швидше, то ніяк не виходило. Моя свідомість і моя думка мені підказувала: ти мусиш іти швидше! І я йшов. Коли ж я вже вийшов на сільську нашу дорогу, яка веде якраз до нашої хати, то я став і почав прислухатись, щоб почути щось у селі. Але село було мертвим. Вже було темно; я стояв і думав: не так давно в нашому селі у такий час було шумно: співали дівчата, гавкали собаки, проїжджали вози, але тепер не чути було нічого, як наче у селі вже немає живої людини. Ця атмосфера ще дужче мене лякала, і щось мені підказувало йти швидше додому. І я знову пішов, але що далі я проходив селом, то все бачив знайомі хати, які були порожніми або розваленими, та позаростали бур'яном. А по дорозі лазили жаби; через них мені страшно було переступати. І ось я вже дохожу до своєї хати, а надворі вже темна ніч, і не чути нігде живого голосу. Мене огорнув ще більший страх. І ось я повертаю уже у двір, який заріс лободою, а кругом хати лазить сила-силенна жаб, які мене ще дужче лякають.

Коли я підійшов до дверей, то сінні двері були відчинені, і було тихо, а через поріг лазили жаби. Я обережно почав переступати поріг і підходити до хатніх дверей, які теж були відчинені. В хаті було темно і тихо. Я стояв і просто губився, і не знав, що мені далі робити. Але щось мені знову підказувало: іди далі! Я пройшов на середину хати і став. Було темно і тихо, і мені вже здавалося, що тут у хаті немає нікого. Я пам'ятав, що на стіні у нас завжди висіла гасова лампа. І тоді я повернув трохи направо і почав навпомацьки шукати лампу. Знайшов, скинув лампу і почав присвічувати гнота, який уже довго не горів і був сухий, тому ніяк не хотів запалюватись. Але нарешті трішечки запалився. Тоді я знову повернувся на попередню позицію, лампа почала краще світити, і я вже побачив стіни.

Коли я став краще все бачити, то повернувся цим разом наліво. В нашій хаті на лівому боці був піл, який служив за ліжко. Коли я повернувся і глянув на піл, то від того, що я побачив, з моєї голови автоматично упав кашкет, а з плечей торба. Я стояв і був ні живий, ні мертвий, бо на тому голому полу лежала моя мама. Вона була майже гола, лежала догори, а руки складені навперехрест. Вона була страшно висохла і нежива. Мені знову щось підказало, щоб я підійшов до неї. З трепетом душі я підійшов до полу, взяв мамину руку і почав слухати її пульс, який ледве-ледве тикав. Я зрозумів, що мама ще жива. Але її життя вже було на волосинці. Тому я відразу кинувся надвір. Надворі вже була повна ніч і така сумна тиша, що я просто був постійно під страшним страхом, але все ж таки моя свідомість мене гнала рятувати маму. Я швиденько наламав гілочок з віника, розпалив грубку, почав гріти чай і варити ріденький круп'яний суп. Коли чай був готовий, тоді я, студячи його губами, щоб не був гарячий, почав

залити мамі в рот, але її рот був так кріпко закритий, що треба було силою його розкривати, і я те робив та потрохи час від часу заливав чаю. І коли той чай пішов уже в організм, тоді там, всередині, почався страшний клекіт і шум. Моя ж мама лежала без пам'яті з заплющеними очима і не знала, що я є біля неї. Так я просидів аж до ранку.

Надворі почало розвиднятися, і я боявся, щоб хто не побачив, що я є вдома. Коли надворі вже було видно, тоді я загасив лампу, а мама розплющила очі і щось почала ніби говорити. Але то не були слова — то було незрозуміле белькотіння. Пізніше я почав давати трохи зупи, і вже до полудня моя мама почала нормально відкривати рота. Вона мене вже впізнала, але мова її була ще нерозбірлива. Так я продовжував годувати її аж до вечора, і тоді мама стала більш-менш свідома.

На другий день мама при моїй допомозі сиділа, а потім помаленьку почала вставати і, опираючись на стіни, виходила вже надвір.

І так я є вдома вже три дні. Мене ніхто не бачив, і я нікого. Аж тепер я переконався, що врятував маму від голодової смерті. Мама теж усвідомила, що вона є живою. Коли мама стала все пам'ятати, то ми почали радитись, як нам бути далі, щоб не померти з голоду. Я виробив таки плян. А справа була в тому, що тих харчів, які я привіз, не вистарчить до нового урожаю, а коли їх залишити тільки для мами, тоді вона зможе помаленьку вижити.

І тому за два тижні я приготував мамі трохи більше харчів. Ми їх у відповідному місці приховали і домовились, щоб я вертався знову тією дорогою, відкіля прийшов, бо тут далі не можна жити. За той час я бачився з сином моєї хрещеної мами Андрієм і знею, і ми домовились іти разом із Андрієм, бо я їм розказав, що я бачив їхнього дядька Василя в Макіївці. Хрещена мати і моя рідна мама випровадили нас в далеку і невідому дорогу. Всі ми, як розставались, дуже гірко плакали, але я при тому ж плачі був іще безмежно радий, і в моїй душі таке було тепло і радість, що я забував, що ми знову розлучаємось і не знаємо, чи ще зустрінемось. Але я горів від радості, бо ж я застав маму у хаті вже мертвою: якби ще дві години, то мами б уже не було живої...

Оце наповняло мою душу радістю і відважністю йти далі, спасатись. І так ми із моїм колегою Андрієм пішли, пішли тою самою дорогою, де я вже її добре зміряв своїми ногами. Дорога була далека, але ми щасливо надвечір прийшли в Межову. Звичайно, в нас грошей на квитки не було, та ми вже тим не дуже й журились. На станції було тихо, і нам сказали, що на Макіївку потяг буде йти аж уранці. Тоді ми, як звичайно я вже мав трохи практики, пішли туди, де стояли вагони в кінці, і там влаштува-

лись переночувати. Скоро ми заснули, бо ж були дуже змучені від далекої і напівголодної дороги. Щось мені снилось, але я не пам'ятаю. Розбудив мене стукіт вагонів: то поблизу нас робили зчеплення вагонів, але воно вже було на зорі. Ми встали і помаленьку пішли на станцію. Назустріч нам вийшов з-під вагонів зчіплювач. Ми спитали, коли буде йти потяг. Він відповів: «А ви куди, хлопці?». Це був середнього росту чоловік. Виявилось, що він є добряка, і ми йому все признались. Тоді він нам сказав: «Хлопці, я вам трохи поможу, тільки робіть те, що я вам скажу. Той потяг, що ось уже скоро прийде, буде йти на Макіївку. На тім потязі буде їхати мій знайомий кондуктор. То я йому про все розкажу, і він вам допоможе. Але знайте, що ви мусите бути дуже обережні, бо таких, як ви, ловить міліція». Ми гарно подякували тому дядькові і пішли туди, куди він нам сказав.

Незадовго прийшов той потяг, що нам треба, і ми скоренько пішли. Ми побачили того кондуктора, і він уже знав про нас. Коли ми йшли, то він нас гукнув: «Ідіть сюди!» Ми підійшли до нього. Це був гарний, середнього віку і росту чоловік, приємно нас дещо запитав, а тоді каже: «Тепер ідіть за мною». І він привів нас до одної плятформи, яка була навантажена великими деревами. Це був товарний потяг. Тоді він нам показав дірку, яка була зроблена поміж тими деревами, і сказав: «Ото туди ви залазьте і там сидіть, аж поки я вас не погукую, бо цей потяг буде йти аж до Ясинуватої, станції, а далі ні, і там ви мусите вилізти. Але я вам тоді скажу.» Ми там вигідно усілися, а воно виглядало нам, та дірка, як неначе кимось спеціально була приготовлена, бо дуже вигідно все зроблено. Потяг поїхав.

Ми кріпко поснули і не знали, як довго він їхав до Ясинуватої станції. Коли ми почули, що потяг став і почулись різні крики-гуки людей. Ця станція була вузлова і дуже велика.

Незадовго ми почули голос: «Хлопці, ану вилазьте, ви вже дома!» Ми вилізли, він нам дещо розказав і порадив, як доїхати до Макіївки, і ми пішли поміж вагонами. Я сказав Андрієві: Давай спочатку підемо на базар, який я вже знав з попередньої подорожі. Там щось роздобудемо під'їсти, а тоді будемо їхати до Макіївки. І так ми вийшли вже з-поміж вагонів і йшли в напрямку базару, коли чуємо голос: «Рєбята, ану-ка абаждіте!» Ми оглянулись, коли то був міліціонер, і ми стали, бо вже іншого виходу не було. Він підійшов до нас, кругом нас оглянув і спитав: «Ви откуда і куда?» Я все йому пояснив, але він каже: «Я думаю, что ти врьош, ми краще пайдьом до управління і там с вами разбірутся!»

Привів він нас до одного пасажирського вагону і постукав, а потім відчинились двері, і перед нами стояв молодий гарний хлопець у напіввійськовій уніформі. Міліціонер йому все розповів і сказав: «Заберіте етіх бродяг», а сам пішов. Там у вагоні

показався ще один бльондин. Вони запросили нас у вагон і почали допитувати. Першого допитували мене. Їхнє завдання було таке: вилловлювати всіх блудящих і відсилати їх туди, звідкіля вони приїхали чи прийшли. Так він і почав мене питати. Але я вже знав таку політику, і тому відповідав йому все навпаки. Час від часу він кипів, два рази ударив мене, але однаково записав усе так, як я йому казав. Потім почав допитувати мого колегу. Те ж саме вийшло, і так само скінчилось. Після допиту нас відвели знову до одного пасажирського вагону, який стояв у кінці. Коли вони нас привели туди, то виявилась сумна картина, бо в тім вагоні було повно набито різного віку дівчорі. Були вони від 8-ми до 15-ти років. Це були такі діти, які повтікали з дому до міст, щоб рятуватись від голодної смерті. Це такі самі дітки, як і ми. І нас тут оприділили.

Потім ми довідались, для чого це їх тут тримають. А тримають їх для того, щоб розсилати туди, звідки вони прийшли. Отже, це і було те, що нам потрібно, бо ж нас записали на допиті так, як ми їм казали. У вагоні було дуже брудно і переповнено дівчорі, просто неможливо було дихати, але що зробиш? Головним ділом на той час було те, щоб вижити і не вмерти з голоду. А тут якраз на той страшний час їсти давали більш-менш так, що можна було витримати. Не були ми повністю наїджені, але спухлих не було, а їсти давали перемінно: галушки, різні супи, чай і трохи хліба. Отож ми там і почали привикати та роздумувати, як нам дістатись туди, куди ми намітили. Але недовго довелось нам там роздумувати, бо сталось таке, чого ми з колегою не сподівались.

Справа була в тому, що коли комусь із мешканців того вагону була потреба, то треба було виводити надвір, до іншого місця, бо у тім вагоні виходка не було. Тому моєму партнерові зайшла така потреба, і його один охоронець повів. Незадовго той охоронець прибігає і перелякано розказує, що той хлопець утік, тобто цей мій приятель. Я теж засумував, бо я боявся, чи дасть він сам собі раду. Але, на щастя, вже далеко пізніше виявилось, що мій приятель не тільки втік, але ще й виявив відвагу, бо коли він тікав поміж вагонами і на біду якраз назустріч йому йшли два ті наші попередні допитувачі (а вони несли в руках по дві цеберки води для себе у вагон), то тут сталось диво: вони впізнали свого «пацієнта», а він їх. Настала проблема: їм треба втримати «пацієнта», а «пацієнтові» треба втекти. Бо коли не втекти, то тоді відомо було, що вони з ним робитимуть. Але мій приятель хоч і налякався, але не розгубився.

Коли вони підійшли ближче, то крикнули: «Ах, ти падлец, ти куда удіраєш?». Тоді мій приятель швидким рухом кинувся до них, чого вони не сподівались, і скільки мав сили ударив їх у груди. Вони від удару поточились на боки, а їхні цеберки з водою

полетіли набік. Мій приятель швидко проскочив поміж ними і втік. Після того прибігають вони до нашого вагону, народили крику і дуже суворо наказали, щоб нас сильніше охороняли. Я все це слухав і думав про мого приятеля, а за себе теж, бо тікати після цього не можна. Тому я вирішив чекати, коли вже викличуть для відправки. Зрештою, їсти давали, то й відпочити не зашкодило.

І так пробув я там іще тиждень. Одного дня мене викликали і сказали йти на відправку до призначеного місця. Посадили нас декілька хлопців у вагон, і ми поїхали. Їхали ми недовго і зупинились на одній станції. Це була станція Чистяково, теж велика вузлова станція, і тут наш вагон загнали в кінець. Незадовго прийшов міліціонер і сказав, що він є наш охоронець і щоб ми сиділи тихо, а потім нас повезуть далі. Сидимо ми день, два, але ніхто нам нічого не каже, а наші шлунки почали нас турбувати. Наш охоронець часом сидів у своїй кімнаті, а часом ішов на станцію і довго не приходив. Після такого неясного мовчання я все відчув себе дуже голодним і почав роздумувати про втечу. На початку я розвідав усі можливості і неможливості, добре виучив міліціонерovu програму: коли він і де ходить і приходиться. Коли він виходив, то замикав на ключ двері.

У вагонах були і вікна. Я спробував одне вікно. Воно гарно відчиняється, і то так, що можна пролізти, але коли прядати, то було трохи зависоко. Але хто в такий страшний голодний час думав про страх? Одне і єдине бажання було спастись від голодової смерті. Отож я все вже приготував, тільки слідкував за міліціонером. Коли він пішов на станцію, то я захотів заглянути в його кімнату з думкою, що може щось роздобуду їсти. Несподівано я відчинив двері, які не були замкнені, але це вже була неохайність міліціонера, бо він забув їх замкнути.

Коли я заглянув у кімнату, то побачив, що на столі стояла повна миска гарних білих галушок і шматок хліба. Мене просто збентежило від такої несподіванки і я, не думаючи про наслідки, підійшов до стола і з жадобою почав їсти ті галушки, а хліб розраховував забрати. Але не так сталося, як гадалось, бо ще не скінчив я їсти галушки, як почув кроки міліціонера у вагоні. Я вже зорієнтувався, що я попався і виходу не було. Я невесело встав і пішов до дверей з думкою: що ж, нехай мені і попаде, але зате мій живіт повний. Тільки я став виходити, коли навпроти мене і міліціонер. Ось тут ми і зустрілись. Тікати не було куди, але утопаючий і за соломинку хапається. Так і я. Коли він мене побачив і глянув, що на столі миска була вже порожня, то він з великою люттю сказав: «Ага, ти падлец! Ану іді сюда!» Я — тікати, бо розраховував, щоб вискочити на нари вгору. Але він мене схватив за ноги і давай лупити то в одну скроню, то в другу. А я, як той м'ячик, підскакував теж на всі боки, і падав на підлогу,

і вставав. Нарешті мені пощастило вилізти на нари, і він з брудною лайкою залишив мене, але я таки був добре побитий. Він мене бив, крім того я падав і побив собі боки.

Нарешті прийшла ніч. Я переспав і вирішив цього ж дня тікати. Коли десь перед обідом міліціонер пішов знову на станцію, тоді я вже був готовий тікати. Всі хлопці, які там сиділи, були сумні й мовчазні. Ми між собою нічого не говорили, і вони не знали про мій плян, що я тікатиму.

Одного дня я вислідив міліціонера, коли він ішов на станцію. Я скоренько виліз у те вікно, яке вже було приготовлене, вискочив і впав на землю. Правда, я відчув біль, але хто в такий час звертає увагу на болі, коли треба було рятувати життя. Коли я прибіг до станції, там стояв товарний потяг і я спитав, куди цей потяг іде. Він радо мені сказав, що іде він станцію Софіно-Бродську, а це ж те, що мені й потрібно. Десь за дві години ми вже були там, де треба.

Коли я з'явився знову у дядька Тимохи, то знову їм була велика несподіванка і радість, що мама була вже мертва, але я її врятував. Всі ми були і раді, і плакали, бо ж іще не був кінець. Потім виявилось, що коли я поїхав, мій батько десь пішов шукати роботи і зник. Вони й дотепер нічого не знають, де і що з ним. Потім, після всіх наших розмов і міркувань, мені знову випало пасти корову. Цілий день я пас корову, майже голодний. Коли приганяв на ніч до хати, то й тоді нічого було повечеряти, бо дядько Тимоха щодалі теж все більше і більше голодував. Дійшло до того, що продали корову, і таким чином я став вільним. Не дивлячись на те, що дядько теж бідував, від спільного стола мене не відокремлювали, а що самі їли, те й мені давали.

Час проходив, і все ближче підходило до урожаю, а це означало, що тоді голод скінчиться. Я сам бачив, що я зовсім був зайвий у дядька на той час. Хоч він мені нічого не закав, але я сам почав шукати можливості, щоб їх облегшити, тому я почав ходити на базари і там придбав собі добрих місцевих приятелів, які добре знали всю ситуацію. Я з ними добре здружився, часто там ночував, а до дядька ходив раз на тиждень, щоб дати знати за себе, що я є такий на світі. Підходило тепло, а ми там на базарі розгулювали. Я собі завжди думав, що як тільки настигне косовиця, то я відразу буду добиратись додому, бо нам і далі нічого не було відомо за маму і батька.

І от перед тим, як я вже плянував збиратись додому, трапилась одна неприємна річ, яка наробила шуму на цілу околицю. Справа була в тім, що там, де ми, хлопчачи, робили своє життя, було дві ідальні. Одна була робітнича, а друга для всіх великих партійних «товаришів». Ми по тих ідальнях і слідкували, де б підхопити щось недоїдене з'їсти. До робітничої ідальні нам було вільно заходити, але щоб були чемними, тоді нам трохи

перепадало. Часом були добрі дівчатка, які там працювали і бачили, що ми бідні, та й виявляли своє співчуття до нас. Часом нам давали вишкрібати казани після каші. Там було ще багато такої каші, що ми наїдалися досхочу, але мене все таки закортіло піти до їдальні, де харчувалися пани. Заходити туди було суворо заборонено всім постороннім. Я не сказав нічого своїм партнерам і пішов туди. В тій їдальні була велика чистота. Коли я туди заходив, то побачив, що на столах великі вельможі залишали недоїдене м'ясо, кашу і ін. Коли мені пощастило пробратись аж у саму їдальню, то я там встиг добре наїстися, та ще й назбирати у торбинку. Але коли офіціантки побачили мене, то це для них було дуже дивним, бо ж до того часу вони нікого постороннього тут не бачили. Все ж таки вони чемно мене випровадили і сказали, щоб я більше туди не приходив, Але хіба я міг забути оті недоїдки і не піти туди? Я не послухав їх і знову пішов. Там дуже обережно добре перекусив і став біля столу й задумався. Згадав, що робиться по всій Україні, де масово змирають жінки, чоловіки й діти з голоду, і нікому вони там по селах не потрібні. А ось тут «блустителі порядку» їдять все, що хочуть, і так неохайно лишають на столах свої недоїдки. Це мене ще дужче запекло і я нахилив голову. Коли не зчувся, як біля мене стоїть гарна молода дівчина, офіціантка, і відразу каже мені: «Як тебе звать?» Я їй відповів, що Павло. Тоді вона каже: «Іди туди, в той куточок». Я пішов, а вона принесла мені вже приготовану в торбинці їжу і каже: «На оце, і знай, що сюди не можна заходити таким, як ти». Але я їй сказав: «Так, я це знаю, але я не хочу вмирати з голоду». Вона оглянувшись кругом і сказала: «Так, я це теж знаю, тому даю оце тобі.» Далі вона сказала: «Я працюю на такій зміні, тоді приходь, я тебе не буду бачити, али ти скоренько зроби своє діло і тікай, бо на других змінах роблять такі дівчата, що краще ти не заходь, бо будеш мати багато клопоту.»

Я робив все те, що ота прегарна дівчина казала мені, і я там так прокористався два тижні, і досить добре віджився. Пшениці вже половіли, і я бачив, що треба збиратись додому.

Одного дня я прийшов до дядька і сказав, що я хочу вирушати додому, бо вже почалась косовиця. Дядько з цим погодився, і чим були раді й багаті, випровадили мене знову у дорогу. Моя дорога була така сама, як і попередні: я залазив у вагон і тихенько зайцем їхав додому. В дорозі все мені щастило. Хоч я й натрапляв на офіційних осіб, і вони бачили, що я їду «зайцем», але робили вигляд, що не бачать. Ось такі моменти врятували мене від всякої біди.

Приїхав я на станцію Межову. Це був наш район, і до нашого села треба було ще йти тридцять кілометрів. Я вирішив йти не простою дорогою, яка вела до нашого села, а пішов степовими дорогами, маючи на увазі те, що колгоспні бригади

вже працювали на полях. Так я й пішов, щоб знайти і нашу шосту бригаду, яка на той час теж мала працювати в полі. Ішов я довго, часом присідав, натирив з колосків зерна й їв, бо був голодний. Часом здалека бачив на конях вартових, цебто ті, які наглядали, щоб ніхто «не разтаскивал государственного имущества». Коли верховики наближалися до мене, я старався якнайшвидше з'їсти все те, що натирив з колосків, і поводив себе так, щоб вони не могли причепитись до мене. Але вони, на щастя, до мене не доїхали, очевидно, мене поміж пшеницями просто не зауважили. А для мене це було якраз добре, бо тоді б вони поцікавились взнати, хто ж то там ходить? Я помаленьку продовжував іти далі. Я йшов і розглядав навколо широкі і багаті урожаєм наші рідні поля, які так гарно шелестіли розкішним колоссям.

По моїй орієнтації, вже не дуже далеко лишилось іти до нашої шостої бригади, але я не встиг дійти до нашого троїцького поля, як назустріч мені хтось їхав однокінною бричкою. На той час так їздили управителі колгоспів. Я так і подумав, що це хтось їде з нашого села просто, щоб оглянути поле. Я не помилився. Коли до мене наблизилась та бричка, то я відразу впізнав, що на ній сидить Іван Заєць (це той, що сильно атакував мого тата, щоб записався у колгосп). На той час І. Заєць був головою нашого колгоспу, а колгосп називався «Червоний партизан». Він під'їхав до мене ближче, ми глянули один одному у вічі і відразу впізналися. На коротку хвилину запанувала тиха-тиха між нами мовчанка, ми тільки пильно дивилися один на одного. Потім таки Іван Заєць промовив: «Що ж, Павле, ти тікав із села, бо не хотів іти до колгоспу, а тепер вертаєшся назад». Я відповів: «Так, дядьку Іване, я тікав не спеціально, що не любив свого села, а тікав тому, що не хотів вмирати з голоду. Ви ж самі знаєте, що сталося з нашим селом, та й мої брати і сестри померли на моїх очах з голоду. А тепер я вертаюсь додому, бо думаю, що там голоду уже немає».

Заєць вдоволено посміхнувся і сказав: «Так, тепер вже голоду немає, бо ж ти бачиш, який ми маємо сильний урожай», -- а далі він сказав: «Бачиш, Павло, он там на отій дорозі видніє палуб, ото там стоїть наша шоста бригада і там є твоя мати. Іди туди, там тобі дадуть пообідати». Після тих слів, що «там є твоя мати» я просто оторопів не то від радощів, не то від несподіванки, бо ж я нічого не знав про маму після того, як лишив її ще в час голоду. А тепер почув, що моя мама жива, і навіть працює. Я подякував Зайцеві і скоро пішов, а це вже було зовсім близьенько. За годину і підійшов до бригади, яка якраз була на обіді. Людей не було багато: всі вони мали вигляд ненормальний, були худі й сухі. Я відразу побачив маму: вона сиділа на землі, була дуже худа і ще слаба, але вже помаленьку працювала, бо тим, хто там

Автор у віці 26 років

працював, давали їсти. Радошам нашої зустрічі не було кінця. На обід було наварено два великі казани пшениці, людям дали потрохи тюльки*, і вже на той час ягоди поспіли. Люди так собі тихенько пообідали. Мама і мене почастивала обідом, а крім того мені дали повну порцію. Під час обіду ми дещо пригадали, а коли обід скінчився, я теж разом з усіма почав працювати. До вечора працювали, а на ніч не всі їхали додому, але я з мамою поїхав. Коли ми приїхали, то наша хата була дуже обшарпана, і в хаті майже нічого не було. Мама мені про все розказала, як їй доводилось жити, коли я її покинув удруге. Нашого батька так і не було від того часу, як я бачився з ним у дядька Тимохи, так що ми за батька нічого не знали, чи він був взагалі живий.

І так ми почали життя наново, а воно було для всіх селян нелегким після страшного голоду, який пережило все наше село. То був страшний час. Коли я оглядав село, то воно виглядало дуже сумно і лякало мене знову видом голоду.

Надходила зима, треба було мати зимову одіж, але її не було, і це для нас складало великі труднощі. Майже зимою несподівано прийшов наш тато. Де він був, я не дуже допитувався, але мама з татом після тієї довгої розлуки дуже часто сварились, та й взагалі їхнє життя погіршало якимось недовір'ям мами до тата. Та й чи дивина це? Навпаки: було б дивно, коли б після таких переживань їхні стосунки не змінились...

А тепер я живу в Канаді... Я є власником крамниці харчових продуктів. Усе виплачене, боргів нема. Крамниця і все в крамниці є нашою власністю, моєю і дружини.

Чи вплинув мій колишній голод на бажання завести харчову крамницю? В усякому разі той, хто колись шукав шматка хліба, має особливе почуття, годуючи інших.

Я й досі не можу опам'ятатися від парадоксу: там в Україні, на своїй землі, славній родючими чорноземами на цілий світ, я вмирав з голоду. А тут, на кам'янистій землі Онтаріо я, чужинець, живу довгі роки в «царстві їжі», і за цей час ні разу не бачив голодної людини.

Яка химерна доля випадає в житті людини! Людина — це маленьке створіння, але вона може перенести і пережити неймо-

* Тюлька — дрібненька, «сміттєва» риба, яку ніде не ловлять і не їдять, крім Східного Союзу.

вірні і страшні умовини життя. Згадую свій шлях... Скільки разів мені заглядала смерть у вічі! Коли я був іще зовсім малолітнім, то мені вже тоді доводилось переживати страшні умовини. Але все те страхіття відходило, бо неначе якась невидима сила все те лихо відсувала, а та сила, то була Божа сила, яка рятувала людину. І де мене доля не кидала, і в яких умовинах я не був, але я ніколи не міг забути про той страшний голод 1933 року. В моїй пам'яті я завжди тримав своїх братів, сестер і всіх тих наших сільчан, які на моїх очах вмирали з голоду, яких майже голих кидали в одну спільну яму.

Де я не проїжджав, і де я не жив, але страшна трагічна пам'ять про грагічну голодову смерть ніколи не покидала переслідувати мене. То як же я міг любити оту систему, яка спеціально умертвила сім, а може й більше мільйонів мого українського народу?

На закінчення моїх спогадів, я хочу сказати, що мої спогади є дуже скромними, але вони є суворо правдивими. Все, що вище сказано — пережите.

Ці мої спомини я присвячую всім тим, що умерли від голодної смерті, яка була спеціально зорганізована для того, щоб зломити опір українського народу і тим самим заставити його бути покірним їхнім вимогам. І таким брутальним чином, якого ще світ не знав, тогочасні правителі Москви dokonали свого безбожного і нелюдського діла.

Нехай вічно живе в українському народі ця світла і трагічна пам'ять про всіх тих, що вмерли голодовою смертю. А наші історики нехай подбають і запишуть чорними літерами цей ганебний, небувалий в історії людства злочин, dokonаний владою Москви.

Нехай буде вічна пам'ять всім мученикам, а про них пам'ять переходить з роду в рід!

Вічна їм пам'ять!

В час розгрому селянства в нашому селі потерпіло багато родин, які були тортуровані різними засобами. Були такі, що їх вислали десь на Сибір, а були й такі, що їх ганяли по тюрмах, доки деяким пощастило втекти і сховатись від могутнього ока Гепеу,* а також багатьом родинам пощастило втекти і потім десь, на чужих прізвищах, влаштувати своє життя. Я тепер уже не можу пригадати всіх прізвищ, але я все-таки тут подаю далеко неповну листу тих, про яких у мене ще пам'ять збереглась. З цих людей уже багато немає в живих, але є ще й такі, які десь проживають на чужині, а може й в Україні. І ті, що є тут в живих, після прочитання цих спогадів, самі можуть ствердити їхню правдивість.

Ось вони, прізвища з нашого села:

1. М. Макогон
2. І. Луганський
3. І. Лантух
4. П. Макогон
5. Г. Микас
6. М. Цвіркун
7. В. Микас
8. С. Сірий

* Гепеу — стара назва КГБ.

9. І. Андрійченко

10. О. Малишко

11. М. Руденко

12. Я. Дулін

13. А. Косівський

14. К. Коваленко

15. А. Скрипник.